

Perspektywy badań poświęconych rosyjskiej filozofii religijnej podczas I wojny światowej

DOI 10.35757/CIV.2016.18.19

Michał Bohun: *Oczyszczenie przez burzę. Włodzimierz Ern i moskiewscy neostłowianie wobec pierwszej wojny światowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.

Wprowadzenie

W latach 1914–1917 wielu autorów związanych z rosyjskim renesansem religijno-filozoficznym poszukiwało formuł pozwalających opisać duchową podstawę I wojny światowej. Łączyło ich przekonanie, które Mikołaj Bierdiajew sformułował następująco: „Wojna nie jest źródłem zła, a jedynie jego odbiciem, znakiem istnienia wewnętrznego zła i cierpienia. Natura wojny jest symboliczna. Taka jest natura wszelkiej materialnej przemocy – ona jest zawsze wtórna, a nie pierwotna”¹. Źródeł starcia narodów (w tym zwłaszcza organizującego centralną oś wojny konfliktu Rosji z Niemcami) rosyjscy filozofowie religijni poszukiwali w odrębnej konstytucji ideowej wroga, a za cel działań zbrojnych uznawali ustanowienie ogólnoludzkiej jedności. Z tego powodu uważali, że zrozumienie wojny wymaga sięgnięcia do wykładni filozoficznej.

Lata I wojny światowej współtworzą także jeden z najważniejszych etapów w rozwoju rosyjskiej filozofii religijnej. Gdyby bowiem chcieć sformułować ogólną periodyzację tego rozwoju, wówczas należałoby wyróżnić lata 1905–1917, które stanowią okres nie tylko łatwo dający się wyodrębnić w historii politycznej Rosji, lecz także

---

¹ Н.А. Бердяев: *Мысли о природе войны*, w: *idem: Русская идея. Судьба России*, Издательство В. Шевчук, Москва 2000, s. 375 [przekład własny – T.H.].

– w dziejach jej kultury umysłowej. Rosyjska filozofia religijna tego czasu została zdominowana przez dwie charakterystyczne tendencje, które pozostają w ścisłym związku ze sobą: próbę znalezienia własnej, oryginalnej drogi oraz krytyczne zmagania ze spuścizną filozofii niemieckiej. Swój punkt kulminacyjny osiągnęły one podczas I wojny światowej lub bezpośrednio przed nią. Co ważniejsze, ta zbieżność czasowa nie dotyczy zjawisk równoległych, pozbawionych wewnętrznego związku – między wojną a rozwojem rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego istnieje wiele punktów stykowych, które skłaniają do podjęcia szeroko zakrojonych badań nad wojennymi kontekstami twórczości rosyjskich filozofów religijnych z lat 1914–1917.

Celem mojego artykułu jest określenie perspektyw i zadań stojących przed badaniami poświęconymi rosyjskiej filozofii religijnej podczas I wojny światowej. W polskiej literaturze przedmiotu, w której niemało miejsca poświęcono wnikliwym analizom najważniejszych dzieł napisanych w tym czasie, takich jak *Sens twórczości* Mikołaja Bierdiajewa czy *Światłość niezachodząca*² Sergieja Bułgakowa, niezwykle rzadko ujmowano lata 1914–1917 jako ważny okres w rozwoju rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego. Właściwie tylko jedna monografia – *Oczyszczenie przez burzę. Włodzimierz Ern i moskiewscy neosłowianofile wobec pierwszej wojny światowej*, której autorem jest Michał Bohun³ – analizuje rzecz w ten sposób. Dlatego wysiłek, którego celem jest określenie kierunków dalszych badań nad filozofią rosyjską podczas I wojny światowej, powinien rozpocząć się od artykułu recenzyjnego poświęconego książce Bohuna.

Monografia *Oczyszczenie przez burzę* została wydana w 2008 roku jako piętnasty tom w serii „Jagiellońskie Studia z Filozofii

---

² Polski przekład książki Bułgakowa *Свет Вечерний* nosi tytuł *Światło wieczności* (zob. S. Bułgakow: *Światło wieczności. Medytacje i spekulacje*, przekład J. Chmielewski, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2010), takie tłumaczenie nie uwzględnia jednak liturgicznych konotacji tego wyrażenia. Z tego powodu będę posługiwał się innym, bardziej dosłownym przekładem tytułu tej pracy Bułgakowa.

³ Zob. M. Bohun: *Oczyszczenie przez burzę. Włodzimierz Ern i moskiewscy neosłowianofile wobec pierwszej wojny światowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.

Rosyjskiej”, która zarówno pod względem liczby wydanych pozycji, jak i ich doniosłości zajmuje pierwsze miejsce wśród wielu inicjatyw przybliżających polskiemu czytelnikowi myśl rosyjską. Jej autor należy do grona najbardziej uznanych polskich historyków filozofii rosyjskiej. Recenzowana książka, na podstawie której Michał Bohun uzyskał habilitację, jest trzecią (i dotychczas ostatnią) w jego dorobku. Wcześniej filozof opublikował monografie zatytułowane: *Fiodor Dostojewski i idea upadku cywilizacji europejskiej*⁴ oraz *Kontrrewolucja i pesymizm. Filozofia społeczna Konstantina Leontjewa*⁵, a także liczne artykuły, w tym takie, które są bezpośrednio związane z tematem recenzowanej publikacji⁶.

Zakresy tematyczne książki

Choć książka jest pomyślana jako monografia poświęcona postawom tzw. moskiewskich neosłowianofilów wobec I wojny światowej, to jednak można wyróżnić trzy zakresy tematyczne wpływające na jej kształt. Pierwszym z nich jest zagadnienie intelektualnego rezonansu, który wywołała I wojna światowa, oraz jej filozoficznych konceptualizacji. Obecność tej problematyki, wykraczającej poza ścisły kontekst rosyjski, jest sygnalizowana zwłaszcza we wstępie oraz w zakończeniu, poświęconym pamięci o wojnie lat 1914–1918

---

⁴ Zob. *idem: Fiodor Dostojewski i idea upadku cywilizacji europejskiej*, Śląsk, Katowice 1996.

⁵ Zob. *idem: Kontrrewolucja i pesymizm. Filozofia społeczna Konstantina Leontjewa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.

⁶ Zob. m.in. *idem: Włodzimierz Ern i spór o europejskość filozofii rosyjskiej*, w: Z. Anculewicz, J. Sobczak (red.): *Europa a Rosja. Opinie, konflikty, współpraca*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2003, s. 185–203; *idem: Paradoksy religijnej rewolucji. Włodzimierz Ern i Chrześcijańskie Bractwo Walki*, w: W. Rydzewski, A. Ochotnicka (red.): *Między reformą a rewolucją. Rosyjska myśl filozoficzna, polityczna i społeczna na przelomie XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 101–125; *idem: Filozofia i propaganda. Myśl rosyjska wobec wielkiej wojny*, „Roczniki Nauk Politycznych. Akademia Humanistyczna imienia Aleksandra Gieysztor” 2006, t. 8, nr 9, s. 83–99; *idem: Duch słowiański i żółte zagrożenie. Azja w prognozach i przestrojach rosyjskich filozofów religijnych*, „ΣΟΦΙΑ. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich” 2006, nr 6, s. 103–114; *idem: Myśl rosyjska i zmienne granice Europy. Studium przypadku*, w: W. Rydzewski, L. Augustyn (red.): *Granice Europy – granice filozofii. Filozofia a tożsamość Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 67–83.

i jej roli w dziejach nie tylko rosyjskiej, lecz także ogólnoeuropejskiej kultury umysłowej. Sam autor zadeklarował, że „jednym z celów [...] pracy jest ukazanie doniosłości pierwszej wojny światowej dla myśli rosyjskiej, i szerzej: dla kultury intelektualnej XX wieku. Rosyjscy filozofowie nie stanowili pod tym względem żadnego wyjątku, a ich rozważania doskonale współbrzmiały z namyśłem, jaki gorączkowo podejmowano w całej Europie i za Atlantykiem”⁷. Poglądy autorów, takich jak: Niall Ferguson, Ernst Jünger, Jan Patočka czy Wincenty Lutosławski, są w książce wielokrotnie przywoływane i tworzą ważny kontekst, w którym zostały umieszczone badania poświęcone postawom rosyjskich filozofów wobec I wojny światowej. Intelektualne zmagania środowiska skupionego wokół Moskiewskiego Towarzystwa Religijno-Filozoficznego im. Włodzimierza Sołowjowa są traktowane przez Bohuna jako jeden z przykładów zjawiska o zasięgu ogólnoeuropejskim. Dzięki temu *Oczyszczenie przez burzę* uwypukla organiczny związek filozofii rosyjskiej z myślą zachodnioeuropejską i tym samym podejmuje ważne w polskich badaniach założenie, które w dzisiejszej formie wprowadził do nich Andrzej Walicki⁸.

---

⁷ *Idem: Oczyszczenie...*, s. 20–21.

⁸ Założenie to pojawiło się już w pierwszej książce Andrzeja Walickiego i od tamtego czasu określa jego podejście badawcze: „Z punktu widzenia socjologicznego, z punktu widzenia historii światopoglądów społecznych, dzieje dziewiętnastowiecznej myśli rosyjskiej są dziedziną pasjonującą: załamuje się w nich cała historia intelektualna ówczesnej Europy, a zarazem całe bogactwo problemów, które stawiała przed myślicielami rosyjskimi specyficzna, odmienna od europejskiej rzeczywistość społeczna ich własnego kraju” (A. Walicki: *Osobowość a historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1959, s. 7). Zasygnalizowane w powyższym cytacie napięcie między tym, co uniwersalne a tym, co partykularne w myśli rosyjskiej, jest przez Walickiego konsekwentnie rozwiązywane w taki sposób, że krag idei i problemów, w którym poruszają się rosyjscy filozofowie, łączy ich z zachodnią Europą (w tym znaczeniu filozofia rosyjska powstaje w wyniku recepcji idei zachodnioeuropejskich), natomiast to, co swoiste i oryginalne w myśli rosyjskiej, jest związane z niepowtarzalnym kontekstem społecznym jej rozwoju. Temat ten szczegółowo omawiam w artykule *Filozofia rosyjska w studium «Osobowość a historia» Andrzeja Walickiego*, który ukaże się w „Roczniku Historii Filozofii Polskiej” 2016, nr 9. Na tę właściwość badań Walickiego zwracają także uwagę m.in.: M. Maslin: *Andrzej Walicki jako historyk filozofii rosyjskiej*, przekład J. Dobieszewski, „Kronos” 2015, nr 4, s. 270; J. Dobieszewski: *Empatia, dystans i ani trochę уньня. Profesor Andrzej Walicki a rosyjska myśl filozoficzna*, w: J. Dobieszewski, J. Skoczyński, M. Bohun (red.): *Wokół Andrzeja Walickiego*, Wydział Filozofii i Socjologii UW, Warszawa 2009, s. 31–32.

Drugim zakresem tematycznym, który można wyróżnić, jest właściwy przedmiot monografii – postawy wobec I wojny światowej przedstawiciele środowiska skupionego wokół Moskiewskiego Towarzystwa Religijno-Filozoficznego im. Włodzimierza Sołowjowa. Spośród autorów, których poglądy zostały omówione w książce, z założonym w 1906 roku Towarzystwem byli związani Włodzimierz Ern, Wiaczesław Iwanow (od 1913 roku), Sergiusz Bułgakow, książę Eugeniusz Trubieckoj oraz Mikołaj Bierdiajew, przy czym ten ostatni podczas wojny zdystansował się od poglądów reprezentowanych przez swoich kolegów i wystąpił ze stanowczą polemiką antysłowianofilską⁹. Bohun uwzględnia również pisma Wasilija Rozanowa, który sympatyzował zarówno ze słowianilstwem, jak i z samym Towarzystwem, lecz jego członkiem nigdy nie był (na co wpłynęła niechęć liderów tej organizacji do nawiązania z nim współpracy, wynikająca z jego skandalicznej reputacji)¹⁰, oraz Fiodora Stiepuna, który, choć wprost polemizował z poglądami wyrażanymi przez moskiewskich neosłowianofilów i nigdy nie był reprezentantem tego środowiska, zajmuje wyjątkowo ważne miejsce wśród rosyjskich filozofów piszących o I wojnie światowej jako uczestnik działań wojennych¹¹.

Książka Michała Bohuna może być również odczytywana jako praca poświęcona twórczości filozoficznej Włodzimierza Erna. Kolejne losy i najważniejsze idee sformułowane przez autora *Walki o Logos* organizują strukturę rozważań oraz zapewniają ich spójność. Podjęta przez autora decyzja, aby szczególnie skoncentrować swoją uwagę na poglądach Erna, choć może wydawać się arbitralna, jest uzasadniona przynajmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, wynika ona z niezadowolającej recepcji pism Erna wśród badaczy myśli rosyjskiej, z pewnością nieodpowiadającej roli, którą odegrały one w rozwoju rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego. Choć na relatywnie niewielką liczbę studiów poświęconych autorom-

---

⁹ Por. M. Bohun: *Oczyszczenie...*, s. 14–15.

¹⁰ Por. *ibidem*, s. 16

¹¹ Por. *ibidem*, s. 21.

wi *Walki o Logos* zwrócono uwagę już w pochodzącym z 1991 roku wydaniu jego najważniejszych dzieł¹², trzeba przyznać, że do dzisiaj (mimo pewnych oznak wzrastającego zainteresowania dorobkiem Erna¹³) ta luka w badaniach nad intelektualną spuścizną rosyjskiego Srebrnego Wieku nie została uzupełniona. Po drugie, ze względu zarówno na wyrazistość formułowanych przez niego opinii, jak i przedwczesną śmierć w 1917 roku, która zbiegła się z końcem okresu będącego przedmiotem zainteresowania Bohuna, pisma Erna stanowią szczególnie wymowne świadectwo rosyjskich poszukiwań ideowych w przededniu oraz w trakcie I wojny światowej.

Zagadnienia podejmowane w poszczególnych rozdziałach monografii

Postać Erna w omawianej rozprawie zajmuje najważniejsze miejsce, co można zauważyć w poszczególnych jej rozdziałach. Pierwszy z nich, zatytułowany *Rycerz rosyjskiej filozofii*, prezentuje zarówno ogólny profil ideowy, jak i zarys biografii filozofa. Zostały w nim uwzględnione najważniejsze wydarzenia z jego życiorysu: utworzenie Chrześcijańskiego Bractwa Walki (w 1905 roku) oraz Moskiewskiego Towarzystwa Religijno-Filozoficznego im. Włodzimierza Solowjowa (w 1906 roku); tzw. spór o Logos, który wybuchł w 1910 roku między Ernem a rosyjskimi neokantystami; studia z zakresu filozofii, kariera akademicka i badania prowadzone nad dorobkiem włoskich ontologów – Antonia Rosminiego i Vincenza Giobertiego; wybuch wojny i spór o jej duchowe źródła; badania nad Platonem (pierwsza część studium *Nadrzędne pojmowanie Platona. Wprowadzenie do badania jego dzieł* została opublikowana niedłu-

---

¹² Por. Ю. Шерпер: *Владимир Францевич Эрн*, w: В.Ф. Эрн: *Сочинения*, Издательство „ПРАВДА”, Москва 1991, s. 3.

¹³ O wzroście zainteresowania świadczy m.in. wydany w serii „Pro et contra” obszerny, liczący ponad tysiąc stron tom poświęcony Ernowi (zob. А.А. Ермичев (red): *В. Ф. Эрн: pro et contra*, Издательство Русской Христианской гуманитарной академии, Санкт-Петербург 2006).

go przed śmiercią Erna). Słuszna jest decyzja Bohuna, aby w tej części pracy szczególnie dużo miejsca poświęcić Chrześcijańskiemu Bractwu Walki jako „prologowi” działalności rosyjskiego filozofa.

Kolejny rozdział, zatytułowany *Bitwa o Logos*, został poświęcony dyskusji filozoficznej, którą zainicjował opublikowany w 1910 roku artykuł Erna *Kilka słów o Logosie, filozofii rosyjskiej i duchu naukowym*¹⁴, stanowiący reakcję na ukazanie się pierwszego numeru międzynarodowego czasopisma „Logos”, skupiającego młodych rosyjskich neokantystów, uczniów Heinricha Rickerta. W toku prowadzonej polemiki Ern przeciwstawił nowożytny racjonalizm, którego założenia uzyskały – jego zdaniem – swój pełny wyraz w pierwszym wydaniu Kantowskiej *Krytyki czystego rozumu*, logizmowi, którego nazwa pochodzi od słowa *Logos*¹⁵. Autor *Oczyszczenia przez burzę* słusznie podkreślił kluczowe znaczenie tej polemiki w procesie formowania się dwóch środowisk, które uznawano wówczas za kontynuatorów słowianofilstwa i okcydentalizmu. To właśnie z poglądów wypracowanych podczas tej polemiki wynikała reakcja Erna na wybuch I wojny światowej, która je radykalizowała i ześrodkowywała na jednym wrogu – Niemcach. Spór *ratio* z *Logosem* miał rozstrzygnąć się w starciu zbrojnym między Niemcami a Rosją, reprezentującymi te dwie przeciwstawne zasady.

Bohun omawia reakcję Erna na wybuch wojny w rozdziale zatytułowanym *Kruppizm i armaty z Kant-Werke, czyli anatomia wroga*. Kluczową rolę odgrywa w nim najważniejsze wystąpienie wojenne Erna *Od Kanta do Kruppa*¹⁶, którym autor *Walki o Logos* po raz drugi wywołał dyskusję angażującą znaczną część rosyjskich filo-

---

¹⁴ Zob. В.Ф. Эрн: *Нечто о Логосе, русской философии и научности*, w: *idem: Сочинения...*, s. 71–108. Michał Bohun przetłumaczył fragmenty tego artykułu na język polski, zob. *idem: Kilka słów o Logosie, filozofii rosyjskiej i duchu naukowym*, przekład M. Bohun, w: L. Kiejzik (red.): *Niemarksistowska filozofia rosyjska. Antologia tekstów filozoficznych XIX i pierwszej połowy XX w.*, t. 2, *Ibidem*, Łódź 2002, s. 221–230.

¹⁵ Aby uniknąć skojarzenia z innym nurtem znanym z filozofii dwudziestowiecznej, Michał Bohun wprowadził pojęcie „logoizmu” na oznaczenie stanowiska zajętego przez Erna, co jednak wydaje się niezbyt fortunna propozycja.

¹⁶ Zob. *idem: От Канта к Крупну*, w: *idem: Сочинения...*, s. 308–318. Michał Bohun przetłumaczył ten artykuł na język polski: zob. *idem: Od Kanta do Kruppa*, przekład M. Bohun, w: L. Kiejzik (red.): *Niemarksistowska...*, t. 2, s. 241–249.

zofów tamtego czasu. W swoim referacie, często przywoływanym jako symbol filozoficznego antygermanizmu w pierwszowojennej Rosji, Ern próbował wykazać, że istnieje bezpośrednia ciągłość między wewnętrznym i zewnętrznym fenomenalizmem jako rezultatem filozofii Kanta a tym, że wola narodu niemieckiego dokonała zbiorowego samookreślenia w produkcji broni zagłady w zakładach Kruppa. Michał Bohun, przeciwstawiając się obiegowym opiniom na temat wystąpienia Erna, słusznie akcentuje jego spójność, podporządkowaną próbę wykazania jedności kultury niemieckiej we wszystkich jej przejawach¹⁷. Jego argumentacja w pewnym stopniu zbliża się do linii obrony przyjętej przez samego Erna w artykule *Istota niemieckiego fenomenalizmu*, w którym zarzucił on swoim oponentom pominięcie faktu, że zawarta w referacie *Od Kanta do Kruppa* analiza miała charakter teoretyczny¹⁸. Bohun unika jednak sztucznego rozdzielania i uwypuklania różnicy między teoretycznym a praktycznym wymiarem referatu, charakterystycznym dla przywołanej wypowiedzi Rosjanina.

W trzecim rozdziale zrekonstruowano również spór, który wywołało wystąpienie Erna. Autor omawia reakcje Iwana Iljina, Siergieja Bułgakowa, Fiodora Stieputa, Mikołaja Bierdiajewa, Siemiona Franka i Dymitra Mereżkowskiego. Podkreśla ponadto, że poglądy Erna, które okazały się tak kontrowersyjne, „w ówczesnej, zagrożonej w wojnie Europie, nie były niczym wyjątkowym ani pod względem treści czy stanowczości wywodu, ani też nieco propagandowej poetyki”¹⁹.

Między trzecim a czwartym rozdziałem następuje zmiana sposobu, w jaki Bohun prowadzi swój wywód. O ile pierwsze trzy rozdziały były poświęcone samemu Ernowi, a poglądy innych filozofów stanowiły jedynie tło i były uwzględniane przede wszystkim wtedy, gdy bezpośrednio lub pośrednio odnosiły się do jego stanowiska, o tyle od czwartego rozdziału opinie autora *Walki o Logos*, ciągle

---

¹⁷ Por. M. Bohun: *Oczyszczenie...*, s. 71.

¹⁸ Por. В.Ф. Эрн: *Сущность немецкого феноменализма*, w: *idem: Сочинения...*, s. 319–320.

¹⁹ M. Bohun: *Oczyszczenie...*, s. 89–90.

odgrywające naczelną rolę w konstrukcji wywodu, zostały umieszczone w szerszym spektrum zapatrywań innych przedstawicieli jego środowiska. Pozwala to retrospektywnie uchwycić strukturę pracy, która nie została zaprezentowana we wstępie. Po pierwszych trzech rozdziałach, w których Bohun najpierw przedstawił zarys biografii Erna, a następnie zrekonstruował jego poglądy na podstawie dwóch najważniejszych polemik, w których brał on udział, w kolejnych czterech rozdziałach omówił najważniejsze tematy podejmowane w pierwszowojennych publikacjach moskiewskich neosłowianofilów.

Pierwszym z owych tematów jest problem relacji między Niemcami, Europą a Rosją. Poświęcony mu rozdział pogłębia zasadnicze rozpoznanie dotyczące konstytucji duchowej wroga, które zostały wprowadzone wcześniej, oraz konfrontuje opinie Erna z poglądami innych przedstawicieli środowiska. Bohun zwraca uwagę, że gruntownej krytyce kultury niemieckiej i protestantyzmu jako jej religijnego rdzenia towarzyszy teza głosząca, że I wojna światowa, w której Niemcy wystąpiły przeciwko innym krajom europejskim, ujawniła ich niejednoznaczne położenie w samej Europie. W tekście *Czas słowianofilizuje* Ern przekonywał, że problem miejsca Niemiec to główna aporia stojąca przed ówczesną Europą²⁰. Moskiewscy neosłowianofile uważali, że wynika to z właściwego niemieckiej kulturze duchowej protestantyzmu z jego buntem przeciwko tradycji, dziedzictwu antyku i chrześcijańskiego średniowiecza. To z jego powodu Niemcy miały oderwać się od źródeł kultury europejskiej, a wojna miała prowadzić do zastąpienia powierzchownych opinii głębokim rozpoznanem stosunku Niemiec i Rosji do dziedzictwa europejskiego. Odśloniła ona bliskość Europy i Rosji oraz pogłębiła dystans między Europą a Niemcami.

Czas Słowian!, tytuł piątego rozdziału, stanowi wolne tłumaczenie rosyjskiego wyrażenia *время славянофильствует*, które

---

²⁰ W tekście *Czas słowianofilizuje* Ern przekonywał, że problem miejsca Niemiec to główna aporia stojąca przed ówczesną Europą (por. В.Ф. Эрн: *Время славянофильствует. Война, Германия, Европа и Россия*, w: *idem: Сочинения...*, s. 373).

pojawia się w tekście Erna *Czas słowianofilizuje*, jednym z najważniejszych, jakie napisał podczas I wojny światowej. Zdaniem Bohuna dosłowny przekład tego wyrażenia na język polski odbiera mu jego ekspresyjną moc²¹. Głównym tematem tej części książki są zaproponowane przez autorów związanych z Moskiewskim Towarzystwem Religijno-Filozoficznym im. Włodzimierza Sołowjowa konceptualizacje idei słowiańskiej i wynikającej z niej misji Słowian w ogólnoświatowym konflikcie zbrojnym. Celu konfliktu upatrywano w odrodzeniu kultury przez ustanowienie ogólnoświatowej jedności, w czym kluczową rolę mieli odegrać Słowianie pod przewodnictwem Rosji. Powrót słowianofilstwa to jeden z zasadniczych tematów wojennej publicystyki Erna, który został podjęty przez Bułgakowa, Iwanowa i Rozanowa, a także – z pewnymi zastrzeżeniami – przez Eugeniusza Trubieckoję, przywiązanego do antysłowianofilskich polemik Włodzimierza Sołowjowa i krytykującego nacjonalizm. Ten ostatni przykład pozwala jednoznacznie określić charakter tych nawiązań do słowianofilstwa, które było reinterpretowane w duchu chrześcijańskiego uniwersalizmu. Bohun omawia także polemikę antysłowianofilską, którą w publikacjach z lat 1914–1917 prowadził Mikołaj Bierdiajew, oraz ocenia jej podstawy. Po rekonstrukcji poglądów autora *Sensu twórczości* formułuje przekonujący wniosek, że „najważniejszym motywem Bierdiajewowskiej historiozofii doby pierwszej wojny światowej” jest „idea jedności świata, a mówiąc ściślej, idea kultury ogólnoludzkiej opartej na zbliżeniu i syntezie Wschodu i Zachodu”²². Z tego spostrzeżenia wynika, zdaniem autora *Oczyszczenia przez burzę*, jedynie względne znaczenie polemiki antysłowianofilskiej, za którą nie stała tak głęboka różnica stanowisk, jak ta, którą sam Bierdiajew był skłonny dostrzegać. Bohun uznaje, że dotyczyła ona przede wszystkim oceny samego słowianofilstwa i jego miejsca w procesie realizacji wspólnego celu – Bierdiajew uważał, że słowianofilstwo jest sprzeczne z mesjanistycznym uniwersali-

---

²¹ Por. M. Bohun: *Oczyszczenie...*, s. 129–130.

²² *Ibidem*, s. 140.

zmem i że jest związane z młodzieńczym okresem rozwoju kultury rosyjskiej²³. Wojna miała zaś zdaniem autora *Sensu twórczości* wiązać się z dojrzałością narodu rosyjskiego, która powinna wyrazić się w przyjęciu odpowiedzialności za dzieje i ludzkość.

W kolejnej części monografii, zatytułowanej *Droga ku powszechności: Konstantynopol i sprawa polska*, autor omawia dwa szczegółowe zagadnienia, które podejmowali moskiewscy neosłowianofile – problem odzyskania Konstantynopola oraz pojednania z Polską jako narodem słowiańskim, który został zniewolony przez Rosję. Michał Bohun rekonstruuje zarówno historyczne źródła idei odzyskania Konstantynopola oraz jej znaczenie w historiozoficznych konstrukcjach filozofów rosyjskich, jak i powracający w ich pismach temat odkupienia historycznej winy wobec Polski. Autor *Oczyszczenia przez burzę* prezentuje i konfrontuje stanowiska wobec kwestii polskiej, które zajmowali myśliciele znajdujący się w kręgu jego zainteresowań.

W ostatnim rozdziale książki, zatytułowanym *Okrucieństwa pokoju i błogosławieństwa wojny*, zostały wskazane źródła filozoficznego ujęcia wojny, które zaproponowali autorzy związani z Moskiewskim Towarzystwem Religijno-Filozoficznym im. Włodzimierza Sołowjowa. Bohun rozpoczyna od omówienia opinii na temat fenomenu wojny, prezentowanych przez dwóch twórców uznawanych za prekursorów rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego – Fiodora Dostojewskiego i Włodzimierza Sołowjowa. W gronie tym zabrakło trzeciego z prekursorów, Mikołaja Fiodorowa, który wypowiadał się na temat wojny i do którego w latach 1914–1917 nawiązywał m.in. Mikołaj Bierdiajew²⁴. Michał Bohun poświęcił mu jedynie obszerny przypis w rozdziale *Czas Słowian!*²⁵.

---

²³ Por. m.in. M. Bierdiajew: *Słowianofilstwo i idea słowiańska*, przekład T. Herbich, „Teologia Polityczna” 2015–2016, nr 8, s. 229–234.

²⁴ Por. *idem*: *Пророчества Н.Ф.Федорова о войне*, „Биржевые ведомости” nr 15027, 15 sierpnia 1915; *idem*: *Религия воскресения* („Философия общего дела» Н.Ф.Федорова), w: *idem*: *Собрание сочинений*, t. 3: *Типы религиозной мысли в России*, YMCA-Press, Paryż 1989, s. 242–301 (artykuł pierwotnie opublikowany w czasopiśmie „Русская мысль” w lipcu 1915 roku).

²⁵ Por. M. Bohun: *Oczyszczenie...*, s. 152.

Autor wspomina natomiast pacyfizm Lwa Tołstoja, który stanowił negatywny punkt odniesienia zarówno dla Sołowjowa, jak i jego duchowych następców, nie przeprowadza jednak szczegółowej rekonstrukcji jego założeń ideowych, czego należało się spodziewać. W dalszej części rozdziału autor prezentuje stanowiska Erna, Bułgakowa i Trubieckoj, kończy go zaś obszernym fragmentem poświęconym ocenie wojny i jej moralnego oraz historycznego sensu dokonanej przez filozofa-artyleryzystę, Fiodora Stiepuna. Zakończenie rozdziału staranną analizą poglądów Stiepuna zdaje się wynikać ze wspomnianej wcześniej chęci wykroczenia poza ścisły horyzont moskiewskiego neosłowianofilstwa i przeniesienia rozważań na grunt uniwersalnego doświadczenia wojny. Stiepun został ukazany jako filozof szukający drogi pośredniej między pacyfizmem Tołstoja a apologią wojny Dostojewskiego, z jednej strony akceptujący Tołstojowskie utożsamienie wojny z morderstwem, z drugiej zaś uznający, że moralny sens wojny polega na tym, że jej totalność wiąże się z ideą odpowiedzialności za wszystko i za wszystkich, wypowiedzianą przez starca Zosimę w *Braciach Karamazow*.

Ocena książki ze względu na jej zakresy tematyczne

Oczyszczenie przez burzę należy ocenić ze względu na trzy wyróżnione przeze mnie zakresy tematyczne. Pierwszy z nich to znaczenie I wojny światowej w kulturze umysłowej Europy początku XX wieku, które jest analizowane na przykładzie roli, jaką wojna odegrała w dyskusjach prowadzonych w Rosji. Autor przekonująco wykazał, że rosyjskie doświadczenie I wojny światowej jest częścią doświadczenia ogólnoeuropejskiego i wielokrotnie udowodnił na szczegółowych przykładach, w jaki sposób wspólne całej Europie motywy (takie jak np. opozycja „męskie” – „żeńskie”, która miała opisywać zasadnicze właściwości porównywanych stanowisk, kultur i narodów²⁶) funkcjonowały w kontekście rosyjskim. Dzięki

---

²⁶ Por. *ibidem*, s. 102–106.

temu rosyjskie doświadczenie wojny nie tylko mieści się w doświadczeniu ogólnoeuropejskim, lecz może je także reprezentować – oczywiście w ograniczonym zakresie, co zresztą dotyczy każdego doświadczenia narodowego ze względu na jego partykularny charakter. To zaś sprawia, że monografia Bohuna osiągnęła również jeden z zasadniczych celów, które postawił przed nią jej autor: przypomina o wojnie, która zarówno w polskiej, jak i w rosyjskiej pamięci nie posiada takiej rangi, na jaką zasługuje. Na realizację tego celu wpływa również formalna i językowa atrakcyjność książki, dzięki której mogą ją czytać osoby bez wykształcenia filozoficznego. Warto także podkreślić, że wyartykułowana w zakończeniu monografii idea filozofii jako pamięci wydaje się realizować postulat jedności teorii i praktyki w badaniu filozoficznym.

Takie podejście stwarza interesujące perspektywy dla badań porównawczych, które powinny ujawnić również wyjątkowość i niepowtarzalność rosyjskiego doświadczenia I wojny światowej. Owa wyjątkowość jest związana z faktem, że w pewnym sensie wojna dla Rosjan nie skończyła się ani wraz z pokojem brzeskim, ani tym bardziej w 1917 roku, lecz trwała przez kolejne dziesięciolecia, a swój kres osiągnęła dopiero w 1991 roku. Nie została ona przepracowana przez rosyjską kulturę w sposób, który można byłoby porównywać z wysiłkiem intelektualnym, jaki dokonał się na Zachodzie.

Drugi zakres tematyczny książki obejmuje badania nad postawą środowiska skupionego wokół Moskiewskiego Towarzystwa Religijno-Filozoficznego im. Włodzimierza Sołowjowa wobec I wojny światowej. Michał Bohun przedstawił obszerną, szczegółową i bardzo rzetelną rekonstrukcję najważniejszych zagadnień rozwijanych przez moskiewskich neosłowianofilów w pismach bezpośrednio związanych z wybuchem i przebiegiem I wojny światowej. Co najmniej ważne, podjęty przez niego temat został niesłusznie zmarginalizowany w badaniach poświęconych historii filozofii rosyjskiej. Publicystyka wojenna takich autorów jak Bierdiajew czy Bułgakow, jest często pomijana i odgrywa relatywnie niewielką rolę w poświęconych im monografiach. Nieobecność tej problematyki

charakteryzuje również najważniejsze syntezy dziejów myśli rosyjskiej. Ta marginalizacja nie wynika jednak z nieważności tego zagadnienia. Jak zauważyłem na początku niniejszego artykułu, lata 1905–1917 dają się wyróżnić nie tylko jako osobny okres w rosyjskiej historii politycznej, lecz także jako kluczowy etap w rozwoju samoświadomości filozoficznej większości głównych przedstawicieli rosyjskiego srebrnego wieku. W procesie tym doświadczenie wojenne, które ugruntowało poczucie odrębności od niemieckiej kultury filozoficznej i ostatecznie potwierdziło zasadność poszukiwań własnej drogi rosyjskiej filozofii, odegrało niebagatelną rolę.

Z tym jednak wiąże się również jeden z najpoważniejszych braków recenzowanej monografii. Choć we wstępie (nieprzypadkowo zatytułowanym *Niezamilkłe muzy*) autor sygnalizuje, że podczas I wojny światowej oprócz publikacji stanowiących bezpośredni przedmiot jego zainteresowania powstawały także dzieła o znaczeniu ściśle teoretycznym, kluczowe w całym dorobku autorów, takich jak Ern (*Filozofia Giobertiego*), Bułgakow (*Światłość niezachodząca*), Bierdiajew (*Sens twórczości*) czy Trubieckoj (*Sens życia*), i choć niejednokrotnie cytuje fragmenty tych tekstów (z wyjątkiem praktycznie nieprzywoływanej książki Erna o Giobertim), to jednak nigdzie nie rozważa problemu o zasadniczym znaczeniu dla badań nad pismami tych autorów z lat 1914–1917, tj. zagadnienia związku między ich artykułami, w których reagowali na bieżące wydarzenia związane z I wojną światową oraz poszukiwali jej duchowych źródeł, a dokonywanymi w wymienionych dziełach odkryciami o ściśle teoretycznym znaczeniu. Czy istnieje związek między gruntowną rewizją i krytyką niemieckiego idealizmu, przedstawioną przez Bułgakowa w *Światłości niezachodzącej*, a omawianymi przez Bohuna pismami? Czy odkrycie jednoznacznie krytykowanej przez Erna mistyki niemieckiej (Mistrza Eckharta, Anioła Ślązaka i Jakuba Böhme), które legło u podstaw projektu filozoficznego zarysowanego przez Bierdiajewa w *Sensie twórczości*, nie było jedną z fundamentalnych przyczyn ideowej odrębności tego filozofa od reszty środowiska i czy ta odrębność nie ma tym samym

głębszego i bardziej fundamentalnego charakteru niż sugerowany przez autora monografii? Wydaje się, że źródeł zarówno polemiki antysłowianofilskiej Bierdiajewa, jak i wyrażonego w niej narastającego poczucia odrębności od własnego środowiska należy upatrywać w odmiennym rozpoznaniu fundamentów kultury niemieckiej. Oznaczałoby to, że polemika antysłowianofilska nie miała jedynie względnych podstaw, lecz wynikała z pewnej istotnej różnicy między Bierdiajewem a Ernem, Iwanowem czy Bułgakowem.

Odpowiedzi na te zasadnicze dla historii filozofii pytania nie znajdziemy w *Oczyszczeniu przez burzę*. Wydaje się, że nie jest to przypadkowe i ujawnia się w tym ważne uwarunkowanie, któremu jest poddana monografia Bohuna, sprawiające, że można rozwinąć podjęte przez niego badania. Dla niemałej części polskich studiów poświęconych dziejom filozofii rosyjskiej jest charakterystyczne, że wyrastają one z założeń metodologicznych przyjętych w pracach Andrzeja Walickiego, wprost umiejscawiającego swoje badania w nurcie historii idei, którego nie da się sprowadzić do ściśle pojętej historii filozofii. Nieuwzględnienie wymienionych pytań jest bezpośrednio związane z faktem, że również *Oczyszczenie przez burzę* zbliża się do tego nurtu badań, z czego zresztą wynikają również najmocniejsze strony tej monografii – wśród nich przede wszystkim to, że w książce udało się „zarysować pewien stan samowiedzy elity umysłowej państwa carów doby Wielkiej Wojny”²⁷.

Trzeci zakres tematyczny obejmuje dorobek filozoficzny Włodzimierza Erna. Zgodnie z tym, co zasygnalizowałem wyżej, podejmując ten wątek, książka Bohuna uzupełniła bardzo ważną lukę nie tylko w polskich, ale również w światowych badaniach poświęconych rosyjskiemu renesansowi religijno-filozoficznemu. *Oczyszczenie przez burzę* przywróciło właściwe miejsce jednemu z najbardziej zapomnianych współcześnie rosyjskich filozofów religijnych początku XX wieku²⁸.

---

²⁷ *Ibidem*, s. 11.

²⁸ Michał Bohun podkreślił wkład Erna w rozwój rosyjskiej filozofii religijnej w latach 1905–1917, por. *ibidem*, s. 16–19. Należy odnotować, że po wydaniu *Oczyszczenia przez burzę*

W prezentacji poglądów Erna Bohun nieco ogranicza jego dorobek (nie omawia przede wszystkim publikacji poświęconych włoskim ontologom oraz jego studium o Platonie), co jednak wydaje się uzasadnione ze względu na główny temat monografii. Z pewnością należało natomiast wspomnieć o pojawiającej się w artykule *Sens ontologizmu Giobertiego w związku z problemami współczesnej filozofii* dosyć pozytywnej (choć niepozbawionej elementów krytycznych) opinii na temat fenomenologii Husserla²⁹. Najpoważniejsze ograniczenia dotyczą jednak treści drugiego rozdziału, w którym Michał Bohun powinien bardziej uwypuklić to, że spór o Logos stał się jednym z katalizatorów (podejmowanych również wcześniej, lecz na mniejszą skalę) prób rewizji zasadniczych kierunków ówczesnej myśli (w tym zwłaszcza neokantyzmu oraz głównych nurtów dziewiętnastowiecznej filozofii niemieckiej), które zdominują rosyjską filozofię religijną przynajmniej do 1917 roku i odegrają niebagatelną rolę w procesie kształtowania się samoświadomości filozoficznej srebrnego wieku. Przyczyną niedostatecznego uwypuklenia tego faktu jest to, że omawiany rozdział – oprócz rekonstrukcji stanowiska neokantystów i popierającego ich Siemiona Franka, czyli osób, z którymi Ern polemizował – ogranicza się do prezentacji poglądów autora *Walki o Logos* i tym samym nie przywołuje publikacji jego ideowych sprzymierzeńców, takich jak choćby wydana w 1911 roku *Filozofia wolności* Mikołaja Bierdiajewa czy późniejsza o rok jego monografia o Aleksym Stiepanowiczu Chomiakowie. Z tą drugą książką Bierdiajewa wręcz należałoby skonfrontować monografię Erna o Grigoriju Skoworodzie – obie prace zostały opublikowane w podobnym czasie i wpisywały się w charakterystyczny dla środowiska skupionego wokół wydawnictwa *Put'* zamiar przypomnienia rodzimych tradycji filozofii religijnej.

Ernowi zostały również poświęcone obszernie fragmenty pracy Marka Kity, por. M. Kita: *Logos większy niż ratio. Dwa świadectwa chrześcijańskiego modelu racjonalności u progu epoki współczesnej*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.

²⁹ Por. В.Ф. Эрн: *Смысл онтологизма Джоберти в связи с проблемами современной философии*, w: *idem: Сочинения...*, s. 409, 411–412.

Co niemniej ważne, we wspomnianym, drugim rozdziale książki autor rekonstruuje opozycję między logizmem a racjonalizmem na podstawie tekstów, które weszły w skład wydanej w 1911 roku *Walki o Logos*, oraz książki o Skoworodzie. Pozwala mu to scharakteryzować kluczowe założenia i twierdzenia logizmu oraz uwypuklić najważniejsze i kontradiktoryjne cechy obu stanowisk. Choć dokładna i stojąca na wysokim poziomie rekonstrukcja wprowadza czytelnika w podstawy filozofii Erna, to wydaje się, że należało uwzględnić przynajmniej trzy dodatkowe artykuły rosyjskiego filozofa, które pozwoliłyby nie tylko omówić rezultaty jego krytyki kantyizmu, lecz także szczegółowo zrekonstruować jej przebieg – *Krytykę kantowskiego pojęcia prawdy*³⁰, *Naturę myśli*³¹ i *Naturę myśli naukowej*³².

Mimo że należy zdecydowanie docenić fakt, że *Oczyszczenie przez burzę* jest pierwszą i dotychczas jedyną polskojęzyczną monografią, której głównym bohaterem jest Włodzimierz Ern, to jednak można wskazać przynajmniej jedno poważne ograniczenie wynikające z samej konstrukcji wywodu, tzn. z przyznania autorowi *Walki o Logos* głównej roli w monografii poświęconej stanowisku moskiewskich neosłowianofilów wobec I wojny światowej. Choć problematyka podejmowana w rozdziałach *Czas Słowian!* oraz *Droga ku powszechności: Konstantynopol i sprawa polska* skłania do rekonstrukcji przedwojennego sporu o mesjanizm, Michał Bohun w żadnej części swojej pracy tego nie uczynił. Pominiecie sporu o mesjanizm wynika z faktu, że to nie Ern, ale Bierdiajew i Trubieckoj byli głównymi protagonistami w tej dyskusji, w której głos zabierali także m.in. Iwanow i Bułgakow. Mimo to należało

³⁰ Zob. *idem: Критика кантовского понятия истины*, w: *Философский сборник. Льву Михайловичу Лопатину к 30-летию научно-педагогической деятельности (1881–1911) от Московского психологического общества*, Москва 1912, s. 49–61; por. ten sam artykuł w powszechnym wydaniu: *idem: Критика кантовского понятия истины*, w: А.И. Абрамов, В.А. Жучков, А.А. Ермичев (red.): *Кант: pro et contra*, Издательство Русской Христианской гуманитарной академии, Санкт-Петербург 2005, s. 728–739.

³¹ Zob. *idem: Природа мысли*, „Богословский Вестник” 1913, nr 3, s. 500–531; nr 4, s. 803–843; nr 5, s. 107–120.

³² Zob. *idem: Природа научной мысли*, „Богословский Вестник” 1914, nr 1, s. 154–173; nr 2, s. 342–368.

omówić ten spór w *Oczyszczeniu przez burzę*, była to bowiem jedna z dwóch najważniejszych dyskusji toczonych w Moskiewskim Towarzystwie Religijno-Filozoficznym im. Włodzimierza Sołowjowa bezpośrednio przed I wojną światową, która fundamentalnie wpłynęła na poglądy prezentowane przez to środowisko w latach 1914–1917. Wydaje się ponadto, że część pracy, w której autor książki prezentuje stanowiska zajmowane przez moskiewskich neosłowianofilów w tzw. kwestii polskiej, należało dopełnić obszerniejszymi rozważaniami poświęconymi recepcji głównych idei polskiego mesjanizmu w ich pismach.

Zakończenie

Powyższy artykuł recenzyjny nie pozostawia wątpliwości, że wraz z wydaną niecałe dziesięć lat temu monografią Michała Bohuna polscy badacze myśli rosyjskiej otrzymali wysokiej klasy studium poświęcone postawom zajmowanym przez przedstawicieli Moskiewskiego Towarzystwa Religijno-Filozoficznego im. Włodzimierza Sołowjowa wobec I wojny światowej. Wymienione ograniczenia książki świadczą natomiast o tym, że należy rozwinąć badania, których celem będzie określenie zasadniczych kierunków rozwoju rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego w latach 1905–1917 i opisanie roli, jaką doświadczenie wojenne odegrało w dokonującej się wówczas krystalizacji stanowisk. Okres ten, którego lata 1914–1917 są integralną częścią, należy uważać za newralgiczny w procesie kształtowania się oryginalnego oblicza rosyjskiej filozofii religijnej w I połowie XX wieku.

Tomasz Herbich

Tomasz Herbich – doktorant w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego oraz na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Członek redakcji „Teologii Politycznej”, „Rocznika Historii Filozofii Polskiej” oraz „Słowa Krzyża”.